

Яроцька М.В.,

молодший науковий співробітник

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва

імені академіка Ф.Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

УДК 347.13

ЕЛЕМЕНТНЕ НАПОВНЕННЯ ЮРИДИЧНОГО СКЛАДУ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ МАЙНОВИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Розгляд юридичного складу в якості системи [5, с. 27; 7, с. 155] передбачає визначення її меж – обсягу, тобто тих елементів, що входять до складу системи (елементне наповнення). Функціонування механізму правового регулювання суспільних відносин пов'язується із запровадженням великої кількості зв'язків між різними обставинами правової реальності, за якими одна й та сама обставина може бути наслідком однієї й причиною іншої реальної ситуації. Із цього приводу І.В. Бабичев зазначав, що в реальності будь-який об'єкт-система тисячами ниток (відносинами різної природи та змісту) пов'язаний з іншими об'єктами-системами, і залежно від задач дослідження його можна розглядати і як самостійний об'єкт-систему, і як підсистему («первинний» елемент) іншого, більш складного об'єкта-системи (метасистеми) [2, с. 29]. Тому формування чіткого підходу до визначення елементного наповнення юридичного складу як підстави виникнення цивільних правовідносин становить не лише наукову, а й практичну цінність. Як під час наукового аналізу, так і в процесі правозастосування для встановлення елементів юридичного складу як підстави виникнення майнових цивільних правовідносин необхідно визначити саме ті елементи, що є необхідними, наявність яких спричиняє відповідний юридичний наслідок, а тому формує елементне наповнення юридичного складу [6, с. 66].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Потужна доктринальна база щодо розкриття правової природи юридичних складів як підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин була створена такими видатними вченими-юристами радянського періоду, як О.О. Красавчиков («Юридичні факти в радянському цивільному праві» (1958 р.)), С.С. Алексєєв («Механізм правового регулювання в соціалістичній державі» (1966 р.)), В.Б. Ісаков («Фактичний склад у механізмі правового регулювання» (1980 р.) та «Юридичні факти в радянському праві» (1984 р.)). Порушені вченими питання знайшли подальший розвиток у сучасній юридичній доктрині в дослідженнях таких учених, як М.О. Рожкова («Юридичні факти в цивільному праві» (2006 р.)), Г.М. Чувакова («Юридичні факти, юридичні складу та їх дефекти» (2009 р.)), А.В. Коструба («Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин» (2014 р.)), О.О. Отраднова («Проблеми вдосконалення меха-

нізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань» (2014 р.)), М.Д. Пленюк («Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин у механізмі правового регулювання» (2016 р.)) та ін. І все ж поглиблення наукових досліджень у сфері теорії юридичних фактів виявляє нові аспекти цієї проблематики, що потребують окремої уваги вченої спільноти. Серед них і питання елементного наповнення юридичного складу, шляхи вирішення якого можуть бути визначені з використанням системного методу наукового аналізу.

Мета й завдання дослідження. З урахуванням предмета розгляду метою статті є формування підходу до визначення елементного наповнення юридичного складу як підстави виникнення цивільного майнового правовідношення. Ця мета зумовлює постановку таких наукових завдань, як визначення з використанням обраного методологічного інструментарію змісту системи – юридичного складу, її середовища та підсистем; установлення межі між системою (юридичним складом) і її середовищем (масивом нормативних правових моделей причинно-наслідкових зв'язків); виявлення критеріїв, що можуть слугувати підставою для визначення елементного наповнення юридичного складу як підстави виникнення цивільних майнових правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Сучасні наукові дослідження, присвячені аналізу юридичних складів (підстав спричинення визначених юридичних наслідків), показують вразливість і недовершеність розгляду таких складів через кількісний показник юридичних фактів у ньому. Очевидно, що такий підхід часто пов'язується з грубим понятійним конфліктом, коли такі юридичні факти розуміються не як обставини дійсності, що наділені трансформаційною здатністю відносно правової реальності й спричиняють певні юридичні наслідки, а в іншому розумінні – як юридично важливі обставини, частина правової реальності, певний стан, що повинен існувати задля формування юридичного складу. Певною мірою це було визнано й одним з активних розробників теорії юридичних фактів – О.О. Красавчиковим, який зазначав, що неможливо говорити про наслідки, спричинені одним чи декількома елементами, поки склад не завершений у своєму обсязі. Юридичними ці факти стають, коли кількісні зміни (накопичення) у складі завершені й починаються зміни якісні [6, с. 62].

Із цього випливає, що певні елементи складу, які ми розглядаємо в якості юридичних фактів, насправді можуть бути певними юридичними станами, умовами настання юридичних фактів тощо, не наділеними трансформаційною здатністю в межах складу. І хоча об'єднання декількох юридичних фактів у межах складу може мати місце під час розгляду складу з позицій динаміки, зокрема в послідовному накопиченні юридичних фактів у межах складу, як це розкривав В.Б. Ісаков [5, с. 50], і під час розгляду в якості складу матеріальної процедури, тим не менше, не концентруючись на цьому аспекті побудови складу (який неодмінно утворює окремий предмет наукового аналізу), у межах цього розгляду ми будемо виходити з позиції, яку висловлює Г.М. Чувакова, що до елементів юридичного складу входять не лише юридичні факти, але й умови їх настання [10, с. 50–51].

Із погляду положень теорії систем ми можемо розмежувати глибину юридичного складу та його елементне наповнення (обсяг). Глибина юридичного складу як системи може бути визначена з огляду на структуру його елементів, наприклад, юридичний факт – дію ми можемо умовно структурувати на суб'єктивний і об'єктивний елементи. У такому разі юридичний факт у межах складу являтиме собою підсистему, а глибина всього складу як системи визначатиметься всіма підсистемами, що входять до нього. Якщо юридичний склад об'єднує умови настання юридичного факту і власне юридичний факт, то він поглинатиме всю структурування цих елементів, що для нього будуть підсистемами. Поряд із цим, на відміну від глибини, яка умовно позначає вертикальний зміст складу, його елементне наповнення встановлює горизонтальні межі структури юридичного складу як підстави виникнення цивільного правовідношення. Із цього приводу в загальній теорії систем розмежовують середовище (як те, що не входить у систему, і власне систему як завершену множинність об'єктів, певним чином виокремлених із середовища). Існування зв'язків між системою й середовищем не виключається. При цьому при більш детальному дослідженні підсистеми вона розглядається як власне система, з якої її було умовно виокремлено як середовище. Це підкреслює, що межа між системою й середовищем є умовною, однак саме від визначення межі між ними залежать і функції системи, тобто юридичного складу, його якість і навіть життєздатність [3, с. 11].

У контексті юридичного складу проблема полягає в тому, що він є способом налагодження причинно-наслідкових зв'язків у правовій реальності, а тому (якщо ми включатимемо в один юридичний склад декілька причинно-наслідкових зв'язків) є ймовірність того, що ми практично розглядатимемо два умовно поєднаних складу, а не один як необхідну підставу виникнення цивільного правовідношення.

Для вирішення поставленого питання необхідно звернутися до структури норми права, яка запроваджує правові моделі причини й наслідку.

У контексті конструкції правової норми юридичний склад розкриває гіпотезу, яка включає умови виникнення, зміни чи припинення прав і обов'язків суб'єктів, а також інших первинних правових засобів, що містяться в диспозиції [4, с. 41]. Це зумовлює й те, що юридичний склад у правовій реальності як підстава виникнення цивільних правовідносин завжди розглядається з урахуванням наслідку – прав і обов'язків, що виникають у суб'єктів і визначаються диспозицією норми [1, с. 57]. У контексті моделі причинно-наслідкового зв'язку юридичний склад відображає причину, беручи до уваги наслідок. У той же час слід визнати, що слугуючи засобом пізнавального фокусування на певній суспільній обстановці (фрагменті правової реальності) або на змодельованій ситуації, конструкція юридичного складу за посередництвом зв'язків між елементами складу дозволяє визначити причинно-наслідковий зв'язок у складних нормах, що передбачають складні конструкції гіпотез і диспозицій, або акумулювати в собі елементи моделей декількох норм, а точніше – їх структурних елементів, що дозволяє розглядати положення диспозиції в якості умови (гіпотези) у пізнаваній реальності. Прикладом цього є юридичні стани, що відображені в диспозиції одних норм, але не завжди прямо зафіксовані в якості гіпотези інших. Тому юридичний склад здатний більш широко й змістовно розкрити гіпотезу норми, оскільки певною мірою слугує мостом між різними нормами, у той час як юридичний факт, як правило, обмежується відображенням у гіпотезі однієї норми.

Ураховуючи наведене, вважаємо, що в якості критеріїв визначення елементного наповнення юридичного складу як підстави виникнення цивільного майнового правовідношення необхідно розглядати телеологічну спрямованість самого складу, його елементів і зв'язків між ними. При цьому необхідно виходити з того, що мета юридичного складу полягає не в тому, щоб охопити якомога більший обсяг правової реальності як підстави спричинення визначеного наслідку, а в тому, щоб об'єднати ті елементи, яких дійсно достатньо для спричинення відповідного наслідку.

Зважаючи на те, що юридичний склад, як ми встановили, охоплює елементи різного характеру, тобто умови настання юридичних фактів і власне юридичні факти, з урахуванням того, що перші детермінують другі й уже вони втілюють трансформаційну силу складу у спричинюваному результаті, вбачається, що в такому разі є два рівні причинно-наслідкових зв'язків між цими елементами. Між умовами і юридичним фактом є безпосередній зв'язок, у той час як між умовами й наслідком у вигляді виникнення цивільного майнового правовідношення – опосередкований. Отже, у ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків умови стоять далі від спричинюваного наслідку за самі юридичні факти. У той же час між юридичним фактом і наслідком зв'язок безпосередній. Це пов'язано з тим, що

умови настання юридичних фактів, якими можуть бути певні стани, лише конкретизують реальну обстановку. При цьому вони можуть конкретизувати одну й ту саму обстановку для різних за наслідками юридичних фактів. Разом із цим самі юридичні факти вже є чітко індивідуалізованими обставинами дійсності й ключовими моментами в трансформації фрагментів правової реальності. Цих двох видів зв'язків, як правило, достатньо для окреслення підстави спричинення визначеного наслідку. Під час включення в склад двох видів опосередкованих зв'язків за прикладом моделі «юридичний факт – наслідок (умова) – юридичний факт – виникнення цивільного правовідношення» є ризик, як ми зазначали, включити в один склад елементи інших моделей, у зв'язку з чим утратиться його «необхідність» як властивість структурної побудови елементів. Відповідних елементів буде більше ніж достатньо для спричинення відповідного наслідку. У такому разі здійснюється вихід за межі однієї моделі причинно-наслідкового зв'язку.

З огляду на наведене, до юридичного складу не завжди слід включати юридичні факти – умови настання інших юридичних фактів. Для цього достатньо включити до складу наслідок юридичного факту як певний стан. Продемонструвати це можна на прикладі з виникненням відносин притримання речі. У постанові від 06 листопада 2013 р. у справі № 910/6303/13 Вищий господарський суд України зазначив, що реалізація права кредитора на притримання здійснюється за наявності юридичного складу, який охоплюється сукупністю таких юридичних фактів: а) існування цивільно-правових відносин між кредитором і боржником, на підставі яких річ знаходиться в законному володінні кредитора (основне зобов'язання, яке забезпечується); б) законність володіння річчю; в) факт порушення боржником основного зобов'язання [8]. Якщо ми подивимося на цю практичну ситуацію більш детально, то зможемо побачити, що насправді факт порушення боржником зобов'язання хоча й має важливе й навіть визначальне значення для виникнення в кредитора права притримання речі, однак важливо, щоб на момент здійснення притримання було збережено ефект такого порушення, що виявляється в наявності заборгованості боржника перед кредитором. Звичайно, що за наявності всіх зазначених умов факт невиконання боржником зобов'язання до завершення визначеного строку є підставою виникнення в кредитора права притримання. Однак якщо зобов'язання виконується до моменту початку здійснення притримання, то виходить, що сам факт порушення в наявності, однак його негативні наслідки нівельовані. Із цього приводу в ст. 594 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) чітко визначено, що кредитор має право притримати річ у себе до виконання боржником зобов'язання [9]. З огляду на те, що підставою виникнення забезпечувальних правовідносин притримання є факт реалізації кредитором відповідного суб'єктивного права, видається,

що у відповідний юридичний склад необхідно включити таку обставину, як існування заборгованості боржника перед кредитором за зобов'язанням, що було підставою одержання кредитором речі, яка притримується, чи на іншій правовій підставі (ч. 2 ст. 594 ЦК України) [9].

Якщо ми включимо в юридичний склад факт порушення, то нам необхідно буде враховувати і його наслідок, а це призведе до того, що у відповідну модель ми включимо два опосередковані причинно-наслідкові зв'язки: юридичний факт порушення – виникнення права притримання – стан заборгованості – реалізація права притримання – виникнення правовідносин притримання. Хоча достатнім у цьому разі може бути й розгляд реалізації права притримання з позицій безпосередніх умов його існування, а тому й настання відповідного юридичного факту.

І все ж у практиці правозастосування й у наукових дослідженнях ми завжди намагаємося розширити склад, включити в нього не лише наслідки юридичних фактів, але й самі юридичні факти, об'єднуючи в межах одного умоглядного складу декілька моделей причинно-наслідкових зв'язків. Це пов'язується з природним бажанням більш комплексно поглянути на проблему, визначити не лише безпосередні умови юридичного факту, але і його передумови, адже саме в передумовах може полягати загроза дефектності. Тому в практиці правореалізації та правозастосування ми часто звертаємося до доказів наявності такого стану, якими слугують саме підстави його виникнення, зокрема договір або інший документ, що перебуває в орендодавця й посвідчує його права на річ як умови її передачі в оренду, довідки третіх осіб – органів державної влади чи місцевого самоврядування або ж витяги з електронних реєстрів.

Це створює підґрунтя для підтримки позиції щодо розмежування простих і складних юридичних складів як підстав виникнення цивільних правовідносин. У такому разі простим юридичним складом слід вважати юридичний факт і умови його настання як завершальний етап процедури, яка призводить до спричинення відповідного юридичного наслідку, а складним – систему юридичних фактів і умов їх настання, що становлять увесь зміст процедури. Сама процедура в такому разі є формою динамічного утворення юридичного складу в правовій реальності як підстави виникнення цивільного правовідношення.

Висновки. Узагальнюючи наведене вище, необхідно констатувати, що дослідження правової реальності з позицій конструкції юридичного складу дозволяє умоглядно об'єднати в межах юридично важливих обставин (елементів складу) результати реалізації інших моделей. При цьому визначення таких обставин здійснюється на засадах розгляду складу як системи елементів, не лише необхідних для спричинення наслідку, але й таких, що комплексно розкривають саму правову обстановку, в якій відбувається накопичення

таких елементів. Конструкція юридичного складу дозволяє відійти від однієї норми права і її елементів і побудувати комплексну модель підстави настання визначених юридичних наслідків за телеологічною спрямованістю.

Поряд із цим у якості подальших кроків у сфері розроблення теорії юридичних фактів і юридичних складів необхідно розглядати формування єдиного понятійно-категоріального апарату й уніфікованого розуміння юридичного складу, адже, як показують сучасні наукові роботи, визначаючи юридичний склад як сукупність юридичних фактів, учені часто розглядають в якості елементів складу обставини, що не наділені трансформаційною здатністю відносно правової реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев С.С. Общая теория права: курс в 2 т. М.: Юрид. лит. 1982. Т. 2. 360 с.
2. Бабичев И.В. Системно-структурный подход к исследованию юридических конструкций (на примере муниципально-правовых систем). Гос-во и право. 2009. № 9. С. 27–37.

3. Диязитдинова А.Р., Кордонская И.Б. Общая теория систем и системный анализ. Самара: ПГУТИ, 2017. 125 с.

4. Илалутдинов А.И. Элементы нормы права и их внутреннее строение. Право. 2012. № 1. С. 37–49.

5. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. 128 с.

6. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. 181 с.

7. Пленюк М.Д. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання: монографія / НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. К, 2016. 356 с.

8. Постанова Вишого господарського суду України від 6 листопада 2013 р., судова справа № 910/6303/13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34714271> (дата звернення: 11.01.2018).

9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).

10. Чувакова Г.М. Фактичний склад: юридичні факти і юридично значимі умови. Акт. пробл. держ. і права. Одеса. 2004. Вип. 22. С. 50–54.

Яроцька М.В. ЕЛЕМЕНТНЕ НАПОВНЕННЯ ЮРИДИЧНОГО СКЛАДУ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ МАЙНОВИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена розкриттю можливого підходу до визначення елементного наповнення юридичного складу як підстави виникнення майнових цивільних правовідносин. Використовуючи системний метод наукового пізнання, автор визначає зміст юридичного складу, його підсистеми та зовнішнє середовище. Установлюється характер зв'язків між елементами юридичного складу, аналізуються підходи до визначення елементного наповнення юридичного складу, що сформувалися в юридичній доктрині та в практиці правозастосування, визначаються пізнавальні властивості теоретичної конструкції юридичного складу.

Ключові слова: юридичний склад, юридичний факт, умови, система, правовідношення, системний підхід.

Яроцкая М.В. ЭЛЕМЕНТНОЕ НАПОЛНЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКОГО СОСТАВА КАК ОСНОВАНИЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ: СИСТЕМНО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена раскрытию возможного подхода к определению элементного наполнения юридического состава как основания возникновения имущественных гражданских правоотношений. Используя системный метод научного познания, автор определяет содержание состава, его подсистемы и внешнюю среду. Устанавливается характер связей между элементами юридического состава, анализируются подходы к определению элементного наполнения юридического состава, что сформировались в юридической доктрине и в практике правоприменения, определяются познавательные свойства теоретической конструкции юридического состава.

Ключевые слова: юридический состав, юридический факт, условия, правоотношение, система, системный подход.

Yarotska M.V. ELEMENT FILLING OF JURIDICAL COMPOSITION AS A CAUSE OF ESTABLISHMENT CIVIL MATERIAL RELATIONSHIPS: SYSTEM-STRUCTURAL ANALYSIS

Looking through juridical composition that is the cause of establishment civil material relationships as a system – composition of juridical facts and their conditions, researcher needs to use system-structural approach. With the help of this methodological instrument true structure of juridical composition, its element filling and character of relation between elements can be revealed.

Nowadays scientists in juridical sphere admit that juridical composition elements are two or more juridical facts. But as a rule such construction of composition take place in dynamic accumulation when one juridical fact leads to establishing right to move to the next stage. In other situations, in particular when “juridical facts” accumulates in independent way they are not exactly juridical fact but likely condition of one fact. Thus for purpose of this article juridical composition is considered as composition of juridical fact (facts) and their conditions that are necessary for establishment civil material relationships.

Provisions of systems theory defines three main spheres of system: actually system that is an object of analyses; sub-systems that are the elements of system (in juridical composition as a cause of establishment civil material

relationships they are facts and conditions) and system's environment that include elements not included to system. The issue is how to demarcate line between system and system environment.

As far as juridical composition describes cause in casual relationships and such relationship determines by legal norm determination of approach for outlining elements that need to be include to juridical composition as a cause of establishment civil material relationships lays in legal norm construction. Due to the fact that juridical composition is a cause for juridical consequences in particular for establishing as a cause of establishment civil material relationships, in norm structure its elements describes in hypothesis defining circumstances which existence leads to consequences defined by norm disposition. Therefore in all multiplicity of casual relationship juridical composition accumulate elements requisite for civil material relationships establishment. Thereby as a criterion for determination elements of such composition should be character of casual relationships between such elements. There is direct cause relationship between finalizing juridical fact and its effect and mediated one between fact conditions and effect. Inclusion of juridical fact that causes establishment condition for finalizing fact to juridical composition leads to its imitative extending. In this case composition covers two or more norm's hypothesis.

But practice of law application and conducting legal researches shows that appropriate subjects (officers and researches) used to include to juridical composition not only results of juridical facts that are conditions for finalizing fact that directly leads to material relationships establishment but also juridical facts that causes establishment condition for finalizing fact. For example, verifying lessor's right of ownership on thing he wants to give for rent renter examine the ground of his right because want to make a clean deal without any defects. Thereby such demand in extending juridical composition by including to it two or more mediated casual relationships leads to differentiate simple and complicated juridical composition.

Key words: juridical composition, juridical fact, conditions, legal relationships, system, system approach.